

Öz: Bu makalede Ermenilerin 20 Haziran 1890'da Erzurum'da başlattıkları ve ilk büyük Ermeni ayaklanması olan Erzurum isyanına ayrıntılı bir şekilde değinilmektedir. Bu olayın ardından İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermeni ayaklanmalarına bakışı ve Osmanlıların bu ayaklanma karşısındaki tutumuna yer verilmektedir. Ayrıca Ermenilerin bu ayaklanmayı gerçekleştirmek için kimlerden yardım aldığına ve hangi amaçlar doğrultusunda böyle bir eyleme giriştikleri üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum ayaklanması, Berlin Kongresi, Ermeniler, Rusya, İngiltere, Vali Samih Paşa

Abstract: In this article, the Erzurum Revolt, which can be considered as the first great revolt of the Armenians, started on June 20, 1890, is examined thoroughly. The attitude of Britain, France and Russia towards Armenian uprisings as well as the reaction of the Ottoman Empire to this revolt is analysed as well. The article tries to answer how Armenians were supported and why they had attempted such a revolt.

Key words: Erzurum Revolt, Berlin Congress, Armenians, Russia, Britain, Governor Samih Pasha

Giriş

Ermenilerde bağımsızlık hareketleri XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 1863 yılında kabul edilen "Ermeni Nizamnamesi" Ermenilerde milliyetçiliğin artmasına neden olmuş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması, bağımsızlık taraftarı Ermenilere büyük ümitler vermiştir.

Barış görüşmeleri sırasında bizzat Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan ve bazı Ermeni ileri gelenleri Ayastefanos'a giderek Rus makamlarından Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için yardım istemişlerdir[1]. Ermeniler bununla da yetinmeyerek Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmişlerdir[2]. Bu ısrarlı Ermeni istekleri Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin kaleme alınmasına neden olmuştur. Bu maddeye göre;

"Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinden Rus ordusunun işgali altında bulunup Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi gereken bölgelerin boşaltılması sırasında, iki devletin iyi ilişkilerine zararlı olabilecek karışıklıkların çıkmaması için Osmanlı Hükümeti bu bölgelerdeki Ermenilerin çıkarlarının gerektirdiği düzenlemeyi vakit geçirmeden yapmayı, Kürtler ile Çerkezlerle karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder"[3].

Görüldüğü gibi, Ayastefanos'un bu maddesi sadece ıslahatı hedef almakla Ermenilerin Osmanlı'ya karşı Ruslara yardım etmelerinin bedeli olarak bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması isteklerinin çok gerisinde kalmaktadır[4].

İngiltere antlaşmanın genelinden olduğu gibi bu maddesinden de hoşnut olmamıştır. Özellikle bu madde ile Rusların, Ermenileri himaye perdesi altında, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağından ve burada savaşla kazanmış

olduğu toprakların sağladığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu genişleteceğinden endişe edilmiştir Bundan başka Rusların bütün Anadolu ile İstanbul'u da kolaylıkla tehdit edilebileceği düşünölmüştür[5]. İngilizler Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile Rusların Osmanlı Ermenileri üzerinde koruyucu bir statü kazanmalarını kabul etmemiştir ve 13 Haziran 1878'de Berlin Konferansı'nın toplanmasını ve Ayastefanos'taki 16. maddenin Berlin antlaşmasının maddesiyle değiştirilmesini sağlamışlardır. Bu madde şu şekildedir:

"Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin ihtiyaç duyduğu düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara karşı (Kürt ve Çerkez) Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe, ilgili devletlere bildirecek, ilgili devletler de sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir"[6] .

Böylece Berlin Kongresi'nde büyük devletler Ermenilerin oturdukları yerlerde islahat yapılmasını Osmanlı Hükümeti'ne bir vazife olarak yükletmişler ve bu vazifenin yerine getirilmesini denetlemek yetkisini de elde etmişlerdir[7]. Ancak Ermeniler, öncelikle bağımsızlık, olmazsa muhtariyet istediklerinden Berlin'de islahat formülü üzerine mutabakata varılmasından memnun olmamışlardır[8].

Bu gelişmelerden sonradır ki, Ermeniler bağımsızlıklarının görüşmeler, antlaşmalar yoluyla gerçekleşmeyeceğine inanmaya ve artık "eylem – silah – kan" gibi kin ve nefret ifade eden kelimeleri telaffuz etmeye başlamışlardır. Üstelik bu sözler kiliselerden yükselmiştir. Eski Patrik Mıgırdıç Hırimyan[9]; Sırp, Karadağ, Roma, Yunan ve Bulgarların kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, halbuki Ermenilerin bu süre zarfında isyan edip kan dökmediklerini, ancak Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmesi için kan dökmek gerektiğini açıklamıştır[10].

Böylece Ermeniler için artık şikayet etmek yerine harekete geçmek zamanı gelmiş oluyordu. Bu sebeple siyasi cemiyetlere, kuruluşlara daha fazla kuvvet vermek, yer yer isyanlar hazırlamak gerektiğini düşünüyorlardı. Osmanlı Devleti savaştan yeni çıkmış, kuvvetsiz bir haldeydi. Ermeniler için Türkiye topraklarında bağımsız bir Ermenistan'ın mevcudiyeti, kutsal ve milli bir ölküydü. Bundan dolayı, bunu temin için yapılacak her şey kendileri açısından haklıydı[11].

Ermeniler Berlin Konferansı ile bir şeyi daha anlamışlardı. Yabancı devletlerin desteği ve müdahalesi olmaksızın emellerine ulaşamayacaklardı. 1880 tarihine kadar yabancı devletlerin Ermeniler lehinde yaptıkları müdahalelerin fazla kuvvetli ve ısrarlı olmayışı sebepleri arasında o sıralarda Osmanlı Devleti'nde göze batacak ve Avrupa kamu oyunu harekete getirecek mahiyette Ermeni olayları olmayışı da bulunmaktadır[12]. Bu nedenle Ermeniler, Anadolu'da isyanlar çıkararak Avrupa'nın dikkatini çekmek istemişler ve bir Avrupa müdahalesi ile Bulgaristan gibi özerk bir yönetime kavuşmanın hayallerini kurmuşlardır.

Ermeni örgütlenmeleri, öncelikle hayır cemiyetleri adı altında sözde masum girişimlerle başlamıştır. Derneklerin ortak amacı Doğu Anadolu vilayetlerinde okullar açarak gençleri aydınlatmaktı. Osmanlı Hükümeti ise derneklerin örgütlenmelerini hoş görmüş ve bunları Ermeni vatandaşlarının doğal bir hakkı saymış, derneklerin devlet çıkarlarına aykırı bir tutum takınacaklarını dikkate almamıştır. Ancak bu dernekler daha sonra, yabancı memleketlerden gördükleri yardımlar ve teşviklerle, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri olmuşlardır[13].

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Ermenilerin çoğu kez hayır cemiyetleri görünümü altında çeteler kurdukları ve savaşçı birlik, yardımcı birlik, silah ve cephane birliği ve posta teşkilatı olarak çok teferruatlı bir şekilde teşkilatlandıkları anlaşılmıştır[14]. Berlin Kongresi'nden sonra Ermeniler arasında silahlanma

faaliyetleri de hızlanmış, buna dair haberler Osmanlı devlet dairelerine ulaşmaya başlamıştır[15].

Birçok Avrupa başkentindeki Ermeni Komiteleri veya kişiler ya silah sağlamış, ya da onları satın alması için gerekli parayı bulmuş ve sonra bu silahlar türlü yollardan Türkiye'ye sokulmuştur. Silahlar hemen her zaman yabancı teknelerle taşınmış, Hıristiyan yolcular bunların geçirilmesinde yardımcı olmuşlardır Silah ve cephaneye Ermeni kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve bazı kişilerin evlerinde saklanmıştır[16].

Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri, tesadüfi bir karar sonucu alınmamıştır. Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır: Ermenilerin kurmayı amaçladıkları Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi, doğal sınırları olan, tek bir halkın yerleşik olduğu "vatan" değildir. Ermeniler, Ermenistan denilen yerde genel nüfusun % 87'sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Sadece Osmanlı Devletindekiler değil, tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde bile, Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bu nedenle hareketle Ermeni Komiteleri terörü iki açıdan gerekli görmüşlerdir. İlk olarak, bireysel terör eylemleri ve toplu katliamlar buralarda yaşayan Müslümanları kaçırabilecek tek yoldu. İkinci olarak ise; Ermeni Komiteciler, dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartılarak yöre halkı yeterince tahrik edilebilir ve Müslümanlar misilleme saiki ile Ermeniler üzerine yürütülebilirse, bölgede kolayca iç savaş çıkabilirdi. Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı'daki propaganda bürolarınca "katliam" şeklinde kamuoyuna yansıtılabilir ve devletler sözümona bu kan dökümüne son vermeye davet edilebilirdi. Kısaca: Batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun "Ermenileştirilmesi" için vazgeçilmez bir şart; terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegane anahtarıydı[17]. İşte bundan dolayıdır ki Ermeniler terörü amaçlarına ulaşmanın tek yolu olarak kabul etmişler ve bu fikri uygulama alanına koymuşlardır. Türk topraklarının "Ermenileştirilmesi" gayesiyle Ermenilerin çıkarttığı ilk isyan, 20 Haziran 1890'da[18] Erzurum'da patlak vermiştir. Ana yol üzerinde bulunması ve Rusya'ya yakın olmasından dolayı Erzurum ihtilal için en müsait merkez olarak görülmüştür. Bu isyanın planları İstanbul'da Yedikule'deki Ermeni Hastanesi'nde hazırlanmış ve sahneye konulması için uygun zaman kollanmıştır[19].

Ermeniler Erzurum'da ilk icraatlarını gerçekleştirebilmek amacıyla Rusya'dan getirdikleri silah ve cephaneyi bu şehre yığmaya başlamışlardır[20]. Dördüncü Ordu Komutanlığı tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen bir raporda Erzurum'da Asalyan Kilisesi[21] içinde yapılan bir demirhanede büyük miktarda alet ve edevatla, bir adet torna bulunduğu ve bu suretle silah imal ve depo edilmekte olduğu, aynı şekilde Sanasaryan Ermeni Okulu'nda da böyle bir imalathanenin mevcut olduğu bildirilmiştir[22].

Yapılan bu ihbar üzerine Erzurum Valisi Samih Paşa, bahis konusu yerlerin, okul müdürü ve kilise papazının da hazır bulundurulacak aranması emrini vermiştir. Fakat aramadan önce "Anavatan Müdafileri" teşkilatına mensup Köpek Bogos adında biri, iki saate kadar okulun ve kilisenin aranacağı haberini Ermenilere ulaştırmış[23] Bunun üzerine kilise ve okulda depolanmış olan silah ve cephaneler başka bir yere nakledilmiştir[24]. Adı geçen kilise ve okul, Nizamiye ve Redif fırkaları kumandanları, mülki memurlar ve komiserlerden ileri gelenlerle birlikte 19 Haziran 1890 tarihinde aranmıştır[25]. Kilisede yapılan arama, ayın esnasında vuku bulmadığı gibi, bu arama Ermeni Ruhani otoritelerinin yardımı ve nezaretinde gerçekleştirilmiştir. Kilise içinde ise herhangi bir kavga ve karışıklık meydana gelmemiştir[26]. Arama sonunda kilisede demirhane bulunamamıştır. Okulda ise

demirhane ile birlikte torna ve sair çilingir aletleri bulunmuş, ancak bunlarla şamdan, anahtar gibi ufak tefek demirden bazı şeyler imal edildiği, silah imal olunmadığı kanaatine varılmıştır[27].

Aramanın ertesi sabahı yani 20 Haziran 1890 günü, Ermeniler dükkânlarını kapatarak kilise önünde toplanmışlardır. Ermeniler teskin edilmeye ve dükkânların açılması için iknaya çalışılmıştır. Bu sebeple Vali Samih Paşa, Ermeni Piskoposu ve Ermeni milletinden ileri gelenler ile görüşmüştür. Ermeniler, devlete sadık oldukları halde kilise ve okulun aranmasının bazı düşmanların iftiralardan ileri geldiğini belirtmişler, bu iftirayı atanların bir an önce ortaya çıkarılması, gerekli cezaların verilmesini istemişlerdir. Ermeniler konuyla ilgili olarak Padişaha umumi bir telgraf göndermek istediklerini de söylemişler, Vali Samih Paşa ise böyle bir telgrafın yazılmasını kendi arzularına bırakmıştır[28]. Yapılan bu teşebbüsler sonucu kilise önünde toplanan kalabalık dağıtılmış ve dükkanlar açtırılarak bu konudaki endişeler giderilmeye çalışılmıştır[29].

21 Haziran günü Erzurum Valisi Samih Paşa tarafından bir gün önce meydana gelen olaylarla ilgili olarak Sadarete çekilen bir telgrafa göre Kilise ve okulun aranması sırasında Ermeniler arama yapılmasını engelleyecek herhangi bir harekette bulunmamışlardı. Aksine arama kolaylıkla gerçekleştirilmişti. Aramanın yapılacağından ahali haberdar edilmemişti. Kilise ve okulun araştırılmasından sonra da hiçbir dedikoduya imkan verilmemişti. Gerek okul müdürü ve gerek Ermeni Piskoposu bundan dolayı Vali Samih Paşa'ya teşekkürlerini bildirmişlerdi. Vali Samih Paşa telgrafının sonunda: "*olaylar böyle gerçekleştiği halde, durumun siyasi bir hale dönüşmesinde ne gibi fikir ve niyetlerin bulunduğu anlatmaya gerek yoktur*" diyerek, olayların siyasi boyutuna işaret etmiştir[30].

Ancak bütün bu sakinleştirici tutum Ermenilerin endişelerini bertaraf edememiş olacak ki, Müslümanların silah ve cephane aramak için Ermeni okuluna ve kilisesine girmelerini bahane ederek tekrar gösterilere başlamışlardır. Bunda "Müdafi Vatandaşlar Derneği" kurucu üyelerinden olan Gergesyan'ın adamları önemli bir rol oynamıştır. Bu komiteciler "*Türklerin kiliseye girmesi pisliktir, mundarlıktır*" gibi sözlerle Ermenileri tahrik etmişlerdir. Dükkânlarını açan dükkân sahiplerini tehdit ederek dükkânlarını kapatmaya ve Ermenileri kilise önünde toplanmaya zorlamışlardır[31]. Toplanan Ermeniler, "*Rus olalım, Rus mezhebine girelim, Rusya yahut İran'a gidelim, serbest olalım yahut idare-i muhtariyet kazanalım*" gibi sözlerle kışkırtılmıştır. Ayrıca bu maksat için 80 ila 100 imzalı bir beyanname de hazırlanmıştır[32].

Sonuç olarak bütün dükkânlar kapattırılmış, kiliselerde ayinler yaptırılmamış ve çanlar çaldırılmamıştır. Kışkırtıcılar duruma hakim olunca; "*Ermeniler 3 gündür hürdürler, bu hürriyetlerini silahla müdafaa edeceğiz*" diye bağırmaya, hükümetin vergileri azaltmasını, askerî bedel usulünün kaldırılmasını, kirlenen, kutsiyeti bozulan kiliselerin yıkılarak yerlerine yenilerinin yapılmasını ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yapılması gereken yeni düzenlemenin bir an önce sonuçlandırılmasını istemişlerdir. Ermeniler üç dört gün mezarlıkta, kilisede, okul avlusunda kalmışlardır[33]. Bu isyana katılmak istemeyen Ermeniler dövülmüş, hükümet emirleri dinlenmemiştir[34].

Erzurum'da bulunan İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd gelişen olaylar ile ilgili bilgi almak üzere Vali Samih Paşa'yı ziyaret etmiştir. Vali, kendisine okul ve kilisede yapılan aramalar hakkında bilgi verdikten sonra meydana gelen durumla ilgili görüşlerini açıklamıştır. Ermenilerin okul ve dükkânlarını kapatmalarını hükümete karşı bir gösteri olarak mütalaa ettiğini belirten Vali Samih Paşa, Ermenileri bu tutumdan vazgeçmeleri ve işlerine geri dönmeleri hususunda piskoposları vasıtasıyla uyaracağını ifade etmiştir. Ermeniler bu uyarı ve nasihatleri dikkate almadıkları takdirde, şehre askeri birlikleri sevk etmek ve dükkânların

kapatılmasını emredip Ermenileri kışkırtanları tutuklatmak niyetinde olduğunu söylemiştir. Valinin bu açıklamaları üzerine konsolos, bu durumda güç kullanmaya teşebbüs edilmesinin ve askeri birlikler gönderilmesinin tehlikeleri üzerinde durmuş, eğer bu insanlar kendi hallerine bırakılırlarsa hiç kimseye kötülük gelmeyeceğini, bir veya iki gün zarfında dükkânlarını açmaya mecbur kalacaklarını belirtmiştir[35].

Vali Samih Paşa, Ermeni Piskoposu ve Ermenilerin ileri gelenlerini hükümet konağına davet ederek Hükümetin teşebbüs atına meydan verilmeden biran önce dükkânların açtırılması ve herkesin yeniden işi ile meşgul olması hususunda nasihatlerde bulunulmuştur. Görüşmenin sonunda Ermeni Piskoposu ve Ermeni ileri gelenleri dükkânların açtırılacağını, kilise ve okul önündeki kalabalığın dağılacağını taahhüt etmişlerdir[36]. Kiliseye dönen piskopos, valinin Ermenilerin dostu olduğu ve kendilerinin sadakatine inandığını, Ermenilerden isteğinin ise bir an önce gösterilere son verilmesi ve dükkânların açtırılması olduğu yolunda nasihatleri içeren bir konuşma yapmıştır[37]. Ama zaten kışkırtılmış durumda olan halk bu defa da kendi piskoposları aleyhine gösterilere başlamıştır[38]. Ermeniler piskoposlarını dinlemeyip nümayişe başladıkları zaman piskopos Vali Samih Paşa'dan yardım istemiştir[39]. Bunun üzerine dükkânların açtırılması ve kilise önünde toplanmış Ermeni kalabalığının dağıtılması sırasında asayişin temini için vilayetten Ermeni kilisesi civarına nişancı taburundan üç müfreze ve biraz da jandarma gönderilmiştir. Bu arada dükkânların açtırılması sırasında, Ermenilerden bazıları Müslümanların mallarını da yağma etmeye kalkışmışlardır[40].

Kilise önüne gelen müfreze zabiti kalabalığın dağılması uyarısında bulunur bulunmaz, askerlerin üzerine ateş açılmıştır. Bir asker şehit olmuş, beş asker yaralanmıştır. Olayların başlamasıyla birlikte Ermeniler de okul ve evlerin pencerelerinden asker ve Müslüman halk üzerine silah ve taş atmışlardır[41]. Bundan sonra olaylar daha da şiddetlenmiş, Müslüman halkla, ayaklanmış Ermeniler arasındaki mücadele ciddi boyutlara ulaşmaya başlamış[42] ve sonuçta taraflar arasında iki saatlik bir çarpışma olmuştur[43]. Olaylar sonunda yapılan ilk tahkikata göre, 8 Ermeni, 2 Müslüman ölmüş; 60 Ermeni, 45 Müslüman yaralanmıştır[44]. Ermenilerden biri kilisenin iç tarafından ateşlenen bir tabanca ile öldürülen bir kilise hizmetlisidir. Bir Ermeni daha tabanca ile diğer altısı ise bıçakla öldürülmüştür. Ayrıca 10 Ermeni atılan taşlar veya kesici aletlerle yaralanmış, 60 Ermeni'de ise ezik ve çürükler hasil olmuştur. Diğer yandan Müslümanların durumuna gelince; 2 Müslüman öldürülmüş, 45'i ise silahlarla ve sopalarla yaralanmıştır[45]. Bu olaydan sonra gerekli tedbirler alınmış tekrar huzur ve asayişin teminine çalışılmıştır[46]. Subayların denetimi altındaki Türk birlikleri olayların yatıştırılması sırasında disiplinli hareket etmiş ve Osmanlı Hıristiyanları korumak için her türlü çabayı göstermiştir. Ayrıca hatırı sayılır Müslümanlar da olayların yatıştırılması için devreye girmiştir[47].

Bu olaylar ve bununla ilgili olarak alınan tedbirler, Erzurum Vilayeti'nden 21 Haziran tarihiyle gönderilen bir telgrafla hükümete rapor edilmiştir. Bu telgrafta; *"Müslüman ahalinin dükkânlarını açarak ahz ve i'tayla meşgul olduğu, Katolik ve Rum milletleriyle Ermenilerden bazılarının dükkânlarını açtırsa da Ermeni dükkânlarının önemli bir kısmının hala kapalı bulunduğu ve asayişin berkemal olduğu"* bildirilmiştir[48].

Yine konuyla ilgili olarak Erzurum'dan gönderilen başka bir telgrafta şöyle denilmiştir:

"... Ermenilerin ekserisi sabahleyin dükkânlarını açmamış ise de şimdi bazıları refte refte açmağa başlamış oldukları ve ahali-i İslamiye kâmilin dükkânlarını açarak kâr ü kesbleriyle iştigal etmekte ve alınan ihbârâta göre pişru-yu fesad olanlar beş... sene evvel dahi böyle bir vukuâta sebebiyet verenler olup adliye memurları

marifetiyle icra-yı tahkikat ve taharriyat olunmakta ve tedâbir-i ihtiyatiye ve tedkikât-ı mütehad diye de fevkalade itina kılınmakta bulunmuş olduğu ve peyderpey arz-ı malumat olunacağı maruzdur..."[49]

İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd, meydana gelen gelişmelerle ilgili olarak 22 Haziran tarihinde İstanbul'daki İngiliz Sefiri Mr. Fane'e iki telgraf çekmiştir. Mr. Fane ise aynı gün çektiği telgrafla durumu İngiltere Dışişleri Bakanı Marquis Salisbury'e şöyle bildirilmiştir: *"Dünkü telgrafımda şehrin sakin ve birliklerin şehir dışına çıkmış olduğunu rapor etmiştim. Karışıklıkların asli sebebi, Ermeniler arasında cüretkâr fikirleri ortaya çıkaran Hıristiyan kilisesinin aranması için İstanbul'dan gönderilen emirdi. Müslümanlar ve hükümet yetkilileri Ermenilerin dükkânlarını kapatmalarını düşmanca bir gösteri olarak kabul ettiler. 200 kadar Ermeni ertesi gün kilise bahçesinde bir bildiri imzalamak ve Sultan'a protesto telgrafları göndermek üzere toplandılar. Piskopos'un ricası üzerine bir müfreze asker gönderildi.*

"Vali tarafından ifade edildiği ve genel olarak inanıldığı üzere, bir askerın ölmesi ve üçünün yaralanmasına sebep olan ilk revolver ateşi bazı Ermeniler tarafından başlatılmıştır.

"Bunun üzerine Ermenilere saldıran Müslüman kalabalık, onları konsoloslukların bulunduğu caddeye kadar takip ederek evlerine hücum etmiş ve bazı Ermenileri öldürüp, pek çoğunu da yaralamışlardır.

"Konsolosların hepsi subayların denetimi altındaki askeri birliklerin Hıristiyanların muhafazası için ziyadesiyle yaptıkları hareketlerin övgüye değer olduğunda hem fikirdirler.

Yukarıdaki malumat Mr. Clifford Lloyd tarafından dün ve bugün bana ulaştırıldı. Bu açıklamalardan anladığıma göre; silah imal edildiği şüphelerini def etmek maksadıyla kilise binasının aranması için piskoposun rızası alınarak valiye izin verilmiştir.

Ekselansları ayrıca şunu ifade etmiştir ki; aramanın gerçekleştirilmesinden dolayı kızgın olan Ermeniler karışıklıklara başlamışlar, askeri birlikler ise kendileri üzerine ateş açılmasına rağmen Hıristiyanları korumak için takdire şayan bir çaba sergilemişlerdir"[50].

Olayların yatışmasından sonra gerçek boyutu ortaya çıkmaya başlamıştı. Başlangıçta fazla ölü ve yaralı bulunmadığı sanılmıştı ancak yapılan tahkikat göstermiştir ki, iki taraftan 100'den fazla ölü, 200-300 kadar da yaralı vardı[51].

Erzurum'da meydana gelen bu olaylar üzerine konunun araştırılması için bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon tedbirlerin alınması hususunda ne yapılması gerektiğini hükümete sorduğunda, cevap olarak bu gibi hadiselerin tekerrür etmemesi için civardan asker, takviye edilmesini ve bu konuda sükûnetle hareket olunması bildirilmişti[52]. Olayların yatıştırılmasından sonra Erzurum Valisi Samih Paşa 22 Haziran günü Sadaret'e çektiği bir telgrafla, şehirde tekrar huzur ve asayişin sağlandığını, bu düzen ve intizamın korunması için dahili ve harici karakollar gönderildiğini, gerekli tedbirlerin alındığını bildirmiştir [53].

Ermenilerin giriştikleri bu isyan teşebbüsünün Osmanlı askerleri tarafından bastırılması ve asayişin muhafazasına çalışılması üzerine Rusya, İngiltere ve Fransa konsolosları da Vali Samih Paşa'ya memnuniyetlerini belirtmişlerdir. Ayrıca yine bu konsoloslar 29 Haziran günü, Vali Samih Paşa'ya Erzurum'da sükun ve asayiş sağlanmışsa da, olayda etkisi bulunmakla suçlananların takip ve cezalandırılmasında acele edilmemesi gerektiğini ifadeyle, aksi takdirde, bunun

Hıristiyanlar aleyhine olduğu telakki edilip yine karışıklıkların çıkacağını beyan etmişlerdir. İngiltere Sefareti Maslahatgüzarı ve daha Amerika Maslahatgüzarı tarafından Bâb-ı âli'ye, asayişin sağlanmasına kadar İslam ve Hıristiyan olan suçluların takip ve cezalandırılmalarında acele edilmemesi gerektiği Erzurum'da bulunan askeri kuvvetler asayişin korunmasında kâfi ise de tekrar İslam ve Hıristiyanlar arasında bir olayın meydana gelmesi ihtimaline karşı Erzincan'da bulunan askeri kuvvetlerden lüzumu kadarının Erzurum'a nakledilerek mahalli kuvvetlerin tahkim edilmesi ve bununla beraber Erzurum'a civar köylerde birer miktar nizamiye süvarisi gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir[54].

İngiltere ve Amerika elçileri tarafından yapılan bu girişimler üzerine Erzurum Valisi Sadaret'e bir tezkere göndererek; olaylara karışmış bulunanlara kanunen tertip edilecek cezalarının icrası için beklenmesi, bu gibi olayların tekrarlanmaması için en etkili tedbirlerin, ceza kanunlarına uygun olarak, hızla alınması gerektiği açıklanmış ve alınan tedbirlerin bir an evvel icrası için ne yapılması gerektiği sorulmuştur[55].

Sadrazam Kamil Paşa tarafından 30 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'a verilen cevapta ise alınması gereken tedbirler şu şekilde sıralanmıştır: Erzurum olayı sırasında yüzden fazla kişinin öldürülmesi ve yaralanmasına sebep olan kişilerin sayısı birkaç yüze yakındır. Halk arasında henüz fesat fikirlerinin sona ermediği ve asayişin tam olarak sağlanamadığı bir zamanda, bunların hepsinin birden yakalanmasında acele edilmesi Ermenilerin tekrar heyecanına ve olayların yeniden başlamasına sebep olacaktır. Zaten suçluların başlıcaları yakalanmıştır. Sadarettten verilen cevapta son olarak; *"Erzurum'da bulunan bu devletlerin konsoloslarının asayişin korunması noktasında vaki olan ihtarlarına ehemmiyet verilmediği takdirde böyle bir hadisenin tekrarlanması durumunda çıkacak olayların bütün mesuliyetini Osmanlı Hükümetine atacakları ihtimali hiç de uzak değildir"* denilmiş ve İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika konsolosları tarafından verilen tavsiyelerin dikkate alınması istenmiştir[56].

İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra Amerika sefaretlerinden Erzurum Valisi Samih Paşa'ya yapılan bu tebligatların ardından, 13 Temmuz 1890 tarihinde İtalya Sefareti İkinci Tercümanı Mösyö Kanca tarafından da aynı mealde şifahi bir tebligat yapılarak Erzurum dahilindeki Ermenilerin zaten pek ziyade heyecan içinde bulduklarından dolayı, telaş ve endişeyi tekrar arttıracak birtakım tedbirlerden kaçınılması gerektiği bildirilmiştir[57]. Tercümana verilen cevapta ise olayları müteakip lazım olan tedbirlerin alındığı ve bu yolda tebligata mahal olmadığı dostâne bir şekilde açıklanmıştır [58].

Bu ayaklanma nedeniyle Rus Konsolosu Tevett Erzurum Valisi Samih Paşa'yı ziyaret etmiştir. Konsolos Tevett, Vali Samih Paşa'ya: *"Böyle asi bir halk Rusya'da olsa mutlaka toptan öldürülürdü"* derken, Ermeni Piskoposuna da *"Türkiye'deki gibi vahşi bir hükümetin idaresi altında yaşanmaz"* diyerek Rusya'nın nasıl ikiyüzlü bir politika izlediğini göstermiştir[59].

Avrupa devletleri tarafından yapılan bütün bu girişimler üzerine Erzurum olayı sonrasında henüz asayişin tam olarak sağlanamamasından dolayı, olaylara neden olan kişilerin hepsinin birden yakalanmasında acele edilmemiştir. Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa sefirlerinin *"20 Haziran Günü Erzurum'da Meydana Gelen Karışıklıklara Karışan Ermenilerin Davası"* başlığı altında Bab-ı âliye verdikleri bir muhtıradaki şöyle denilmektedir: *"Özgürlüklerini elde etmek için ayaklanmalara katılan Ermeniler suçlanmayacaktır. Bahsi geçen Ermenilerin davası aktif olarak devam edecek, fakat 20 Haziran'da Hıristiyanlara ve onların evlerine saldıran Müslümanlara karşı Ermeniler ne şekilde karşılık vermiş olursa olsunlar bunlara karşı hiçbir karar alınmayacaktır"*[60]. İstanbul'da büyük devletler temsilcilerinin yaptıkları teşebbüslerin dışında Erzurum olayından dolayı tutuklu bulunan

Ermenilerin Padişah tarafından affı için Erzurum Patrik Vekili'nce dilekçeler gönderilmiştir[61]. Bütün bu faaliyetler sonucu askerlere ateş açtığı şüphesiyle yakalanıp mahkemeye sevk edilen Ermeniler, 28 Eylül günü serbest bırakılmıştır. Zaten yakalananların hepsi 28 kişidir. Onları tevkif etmiş olan savcı da görevinden uzaklaştırılmıştır[62]. Görüldüğü gibi büyük devletlerin bu olayla ilgili baskıları dikkat çekici boyutlardadır.

Ermeniler tarafından çıkarılan bu kanlı olaylar sadece yurt içinde yankılanmakla kalmamıştır. Zaten Ermenilerin Erzurum'da böyle bir olay çıkarmak istemelerinin bir sebebi de, bu şehirde Rus, İngiliz ve Fransız Konsolosluklarının bulunmasıydı[63]. Böylece seslerini tüm dünyaya duyurmak isteyen Ermeniler bunda bir ölçüde de olsa başarılı olmuşlardır. Olayların hemen ertesi günü konsoloslar şehri gezmiş, büyükelçiliklerine olayla ilgili raporlar sunmuşlardır. Sonuç olarak bu olay ilk büyük Ermeni isyanı olarak da tarihe geçmiştir.

Erzurum isyanı ile ilgili olarak İngiltere Avam Kamarası'nda sorulan sorular ve verilen cevaplar hakkında Newcastle Daily Chronicle Gazetesi'nin 2 Temmuz 1890 tarihli yazısına göre Hariciye Müsteşarı Sir James Fergusson verdiği cevabında dünyanın diğer yerlerinde barbarca olaylar cereyan ederken ve onlar hiç anılmazken, Osmanlı ülkesinde olan olayları abartarak kasten yayılan haberlerin parlamentoda istismar edildiğini belirtmiştir. Fergusson ayrıca, olayları her yerde olduğu gibi burada da durdurmanın çok zor olduğunu, Ermenistan'ın mütecanis bir yer olmadığını, bir tarafın daima kurt diğer tarafın daima kuzu olduğunu söylemenin uygun olamayacağını, gazetelerde çıkan haberlerin Ermeni muhabirlerinin söylentileri nakletmelerinden ibaret olduğunu açıklamıştır[64].

Avam Kamarasının 14 Temmuz 1890 tarihindeki toplantısında muhalefetten Leveson Gower, geçen Haziranın yirmisinde Erzurum'da 9 kişinin öldüğü ve 78 kişinin yaralandığı ve 3 mağaza ile 6 hanenin yağma edildiğinden bahisle konu ile ilgili bilgi istemiştir. Sir James Fergusson cevaben demiştir ki:

"Ermeni murahhasasının inzıam-ı muvafakati ile bir Ermeni kilisesi ve bir Ermeni mektebinde esliha tamiri olunurken tarih-i mezkurda Erzurum'da ziyadesiyle mucib-i teessüf bir hadise vukua gelmiş ve bu hadise Ermenilerce hiddet ve iğbirar mucib olmuştur. Ermeniler hadise-i mezkureyi müteakip vukua gelen bir hareket-i isyaniye ile kendi murahhasaları aleyhindeki bir taarruzdan dolayı mesul gibi görünüyorlar. Asakir-i şahane üzerine silah atılmış ve atılan silahlar asakirce su-i tesir hasıl ederek kilisenin hizmetçisi dahi maktul olmuştur. Muahharen vukua gelen müsademe ve kargaşalıkta telefât, sualde gösterilen miktardan ziyade olup 20 kişi maktul ve 200 kişi mecruh olmuştur. Vali Paşa hazretleri bilcümle mesaisini sarf edip iğtişâşat-ı cedide vukuunu men'e muvaffak olmuştur. İngiltere ve Fransa ve Rusya konsolosları tarafından bazı vesaya vukua gelip vesaya-i mezkure Bâb-ı âli'ye tebliğ olunduğu gibi İngiltere ve Fransa sefaretleri ile zann olunduğuna göre Rusya sefareti tarafından dahi Bâb-ı âli'ye tebliğat icra edilerek asayiş iade edilmiştir..."[65]

Berlin Konferansı'ndan sonra Ermenilerle daha fazla ilgilenmeye başlayan İngiltere'nin Erzurum olayı hakkında, konsoloslarından raporlar alması ve meseleyi kendi meclisinde tartışması doğaldır[66]. Böylece İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politikasından görünüşte ayrılmamakla beraber Osmanlı'nın kendisi için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiltere nüfuzunu kuvvetlendirmek istediğini gösteriyordu. Bu yeni politikayı geliştirmek için de Londra Hükümeti, Ermenileri bir unsur olarak kabul ediyordu.

20 Haziran'da başlayan bu olaylara dair ilk habere İstanbul gazetelerinde 16 Temmuz günü rastlanmaktadır. Erzurum adlı il gazetesinde çıkan bir resmi

açıklamada ise, ayrıntıya girmeden üzücü olaylardan söz edilmektedir. Açıklamada Ermenilerden bahsedilmemiş ve karışıklığın çıktığı günün gecesi her şeyin sükûnete kavuştuğu belirtilmiştir. Olayın hazırlayıcılarının civar memleketlerden gelen kimselerin olduğu kaydedilmiştir[67].

17 Temmuz 1890 tarihinde Erzurum Valisi Samih Paşa Sadaret'e şifreli bir telgraf çekmiş ve 20 Haziran günü Erzurum'da meydana gelen olaylar hakkında açıklamalarda bulunarak, yakalanan şahısların verdikleri izahatlara göre bazı Bulgarların, Ermenileri de muhtar bir idare kazanmalarına teşvik ve tahrik ettikleri bildirilmiştir. Bunun için iki Bulgar Erzurum'a gönderilmiş, bu kişiler daha sonra Diyarbakır ve Hakkâri cihetlerine de gitmişlerdir.

Erzurum Ermeni cemaati azasından on altı kişi de o zaman bu maksat için çalışmaktaydı. Dersaadet Komitesi'nden bu kişilere gelen bir mektupta Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşı sırasında Ermenistan'ı zapt edeceğini ve Rus Ordusu kumandanlarından Loris Melikof'un Ermenilere Bey olarak tayin edileceğinin İstanbul Sefiri İgnatıyef tarafından söylendiğini bildirmişti.

Ermeni meclis üyeleri, Rusya'nın bu türlü vaatlerine inanılmaması gerektiğine dair İstanbul Ermenileri'nin uyarılarına rağmen bu yoldaki çalışmalarına hızla devam etmiştir. Avrupa'da Ermeni komiteleri nezaretindeki iki banka faizle borç para vererek ve Hayastan ve Hınçak gibi Ermeni gazeteler; Ermenilerin yaşadığı mahallerde Türk ve Kürtlerin asayişini ihlal ettiğini yayınlarak Avrupa'nın yardımını sağlamaya çalışmışlardır. Ermeni meclis üyelerinin teşvikleriyle harekete geçen komiteciler, Ermeniler dükkânlarını kapatmak, kapamayanların dükkânlarını yağma etmek ve Osmanlı askerlerine ateş etmek suretiyle isyan etmişlerdir. Olaylar sonunda yakalanan kişiler verdikleri ifadelerde buna sebep olarak da, Müslümanların elinde esir kalıp, hakaret gördüklerinden, Müslümanlara nispetle vergilerinin ziyadeliğinden şikâyet ederek Ortodoks mezhebine girmek veyahut İngiltere'nin taahhüdünde bulunmak zorunda kaldıklarını belirterek ve güya Ayastefanos Antlaşması'nın on altıncı ve Berlin Kongresi'nin altmış birinci maddelerindeki hürriyet için çalıştıklarını söylemişlerdir. Vali Samih Paşa telgrafının sonunda bütün bu kanlı olaylara sebep olan kişileri şu şekilde açıklamıştır: "*Olayları gerçekleştirenler ayak takımı görünüyorsa da bu olaylara sebep olanlar ve halkı bu olaylara davet edenler Ermeni Millet Meclisi azalarıdır*". Samih Paşa, ayrıca Babiâli'den verilecek talimat üzerine bu kişiler hakkında gerekli tahkikât ve muamelelerin yapılmasının münasip olacağını da bildirmiştir[68].

Vali Samih Paşa'nın bu telgrafı 20 Haziran günü Erzurum'da meydana gelmiş olan bu olayın basit bir ayaklanma ve kışkırtma ile ortaya çıkmadığını, aksine uzun süreli çalışmalar, planlar ve tahrikler sonucunda gerçekleştiğini göstermektedir. Zira olayların ortaya çıkmasında ve bu şekli almasında büyük devletlerin desteğiyle gelişen Avrupa'daki Ermeni komitelerinin, Bulgar ve Rusların, Ermeni Millet Meclisi azalarının rolü vardır.

Ayrıca 29 Temmuz 1890 tarihinde Zaptiye Nezareti'nden yazılan bir yazıya göre Erzurum Olayından sonra bütün Ermenilere şamil bir mesele daha ortaya çıkartmak için İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkyan istifaya teşvik edilmiştir. Patrik ve onunla beraber bulunan papazların vermiş oldukları vaazlara göre artık hiç kimsenin patrikhaneye gitmeye cesareti kalmamıştı. Zaptiye Nazırına göre meseleyi Avrupa'ya pek dehşetli ve ehemmiyetli göstermek için Patrik, meclis-i ruhani azasıyla beraber istifaya kalkışacak ve yeni bir Patrik atanmasına ise yanaşmayacaktır. Erzurum Olayının meydana gelmesinde Ermeniler arasındaki ittifak ve patrikhane heyetinin dahi bu işte rey ve malumat sahibi olduğu böylece tespit olunmuştur[69].

Erzurum'dan sonra, bu tür olayların bir daha tekrarlanmaması için gerekli önlemlerin alınması maksadıyla Sadrazam Kâmil Paşa tarafından 27 Ağustos tarihinde vilayetlere bir yazı yazılmıştır. Buna göre; silah, cephane ve mızır yayınları memlekete sokmak ve neşretmekle ilgili olanların tutuklanarak usulüne göre sorguları yapıldıktan sonra mahkemelerinin gecikmeksizin yapılması, kusuru görülen sorumluların cezalandırılmaları, müfsitlerin dışında ürken Ermeni ahalsinin ileri gelenleri vasıtasıyla uyandırılarak fesada katılmaktan alıkonmaları gerektiği belirtilmiştir. Silah, cephane ve zararlı neşriyatın bulunduğu yerler hakkında haber alındığı zaman derhal araştırmanın yapılması ve gerekli kanuni muamelenin icra edilmesi istenmiştir. Asayişin bozulması halinde gereği kadar asker ve jandarma görevlendirilecek, icabında kaymakam ve mutasarrıf birlikte olay mahalline gidecekler ve askerden ilave yardım da isteyebileceklerdir[70]. Ermenilerin fesat hareketlerinin ihtilale dönüşmemesi yolunda gerekli önlemlerin alınması için vilayetlere telgraflar gönderilmiştir[71]. Böylece Osmanlı hükümeti yetkilileri Erzurum'da meydana gelen bu olayın bir benzerinin daha yaşanmaması için gerekli tedbirler almaya çalışmışlardır.

Buna karşılık Ermeniler ise, Erzurum'daki isyan üzerine bütün yabancı devlet konsoloslarının olayı büyük bir felaket şeklinde hükümetlerine duyuracaklarını ve bunun sonucu olarak da Ermeni sorununun bir sonuca bağlanacağını ümit ediyorlardı. Ancak olay büyük bir tepki yapmadan sonuçlanınca üzülmüş ve telaşlanmışlardır[72].

Amerika'da Ermenice olarak neşredilen Hayrenik Gazetesi'nde, Erzurum Olayının yıldönümü dolayısıyla yazılan makalelerden birisinde, olayları görmüş bir kişi olan Hanazadyon'un anıları yayımlanmıştır. Hanazadyon olaylar sonrasındaki hayal kırıklığını şöyle ifade etmektedir: *"...Biz inanıyorduk ki, Erzurum'daki Avrupa devletleri konsolosları derhal bu olayı müthiş bir şekilde hükümetlerine yansıtacaklar ve Ermeni Sorunu da bu suretle hemen bir sonuca bağlanmış olacaktı. Fakat bu olmayınca, herkesi büyük bir şaşkınlık kapladı.*

"İdare heyetimizde de bu sorunu tartışarak şu neticeye vardık: Büyük Avrupa devletlerini bu taş gibi duygusuzluklarından çıkarmak için, Padişahın başkentinde, elçilerin burunlarının dibinde büyük bir gösteri tertiplemek. Erzurum ayaklanmasına epeyce umut bağlanmıştı. Fakat istenildiği gibi bir netice elde edilemedi. Bununla beraber ilk adımdı"[73].

Haziran 1890'da Erzurum'da meydana gelen bu olay sonunda Ermeniler arasında bazı bölünmeler gerçekleşmiştir. Gelenekçi, kilisenin hükümet üzerindeki nüfuzunu arttırmasını savunan Osmanlı yanlısı liderler ile yeni ihtilalci Ermeniler arasında meydana gelen bu bölünme çok manidardır. Her iki grup da Ermeni kitlelerinin sadakatini ve güvenini kazanmaya çalışmıştır. Bunun için kilisenin nüfuzunu arttırması gerektiğini düşünen muhafazakârlar, geleneksel güçlerini kabul ettirme çarelerini ararlarken; ihtilalciler bu yolda terör, şantajla para toplamak gibi metotları kullanmakta tereddüt etmemişlerdir[74].

Erzurum'da meydana gelen bu üzücü olaydan sonra, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, 11 Kasım 1890 tarihinde Padişah II. Abdülhamit'i ziyaret etmiştir. Patrik evvela, Ermeni tebaa-i sadikasına ihsan edilmiş olan imtiyazların uygulanmasında karşılaşılan bazı müşküllerin Babîâli tarafından bertaraf olunmasından dolayı, milleti adına teşekkürlerini bildirmiştir. Ermeni milletinin Osmanlı Devleti'nin himayesi altında mezhep, lisan ve kavmiyetlerini asırlardan beri muhafaza ettiklerini, refah ve saadet içerisinde bulduklarını belirtmiştir. Patrik, şu son günlerde Ermenilerden kendisini bilmeyen ve milletin meşru menfaatlerini göremeyen birkaç şahsın bazı uygunsuz hareketlere cüret ettiklerini, ancak bunların bütün Ermeni milletinin sadakatini lekeleyemeyeceğini söylemiştir. Ermenilerin sadakatlerini lekesiz olarak saklayacaklarını, Ermeni milletinin

ilerlemesinin bu sadakat sayesinde gerçekleşeceğini bildiklerini temin etmiş ve Padişahın dünya durdukça hâkimiyetinin ve başarılarının devam etmesi duasıyla sözlerine son vermiştir.

Bunun üzerine Padişah Patrik Aşıkyan'a, asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Ermeni tebaa-i sadıkası hakkında hislerinin değişmediğini, fakat içlerinden bazı kimselerin uygunsuz hal ve harekette bulunmaları dolayısıyla üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Her millet ve cemaat içinde bu türden hareketlerin olabileceği ve bu sebeple bütün cemaatin sadakatinden asla şüphe edilmeyeceğini söylemekle birlikte, bu kişilerin izledikleri yoldan ayrılmaları için kendilerine gerekli nasihatlerin yapılması gerektiğini bildirmiştir[75].

1890 Erzurum İsyanı, Ermenilerin çıkardıkları ilk büyük isyandır. Bu isyanla istediklerini elde edemeseler de ayaklanmayı ve büyük devletleri işe karıştırmayı öğrenmişler ve bu isyan teşebbüsünden edindikleri tecrübelerle yeni isyanların hazırlıklarına girişmişlerdir. Ancak, Ermenilerin bu hareketi kendileriyle yıllarca bir kardeş gibi geçinen Türk halkını uyandırdığı gibi, Osmanlı Devleti'nce sadık uyruklular (Tebaayı Sâdika) olarak nitelendirilen Ermenilerden bazılarının gerçek emellerini ortaya çıkarmış oluyordu. Osmanlı sarayında ve devlet hizmetlerinde, en yüksek makamlara kadar çıkarılan ve genel olarak ekonomik bakımdan Türklere daha iyi bir durumda olan bazı Ermenilerin silahlanarak, en bunalımlı zamanlarda devlete karşı gösterdikleri bu nankörlük, kuşkusuz Türkler arasında da düşmanlık ve kin duygularının doğmasına sebep olmuştur[76].

Militan Ermeniler devleti yıkmak ve bağımsızlık hayallerini gerçekleştirmek için giriştikleri silahlı faaliyetleri haklı göstermek, yaptıklarının Osmanlı devleti tarafından ezilen masum bir milletin hak aramasından başka bir şey olmadığını dünyaya kanıtlamak için bazı bildirimler de yayınlamak isteğiyle propaganda faaliyetlerine başlamışlardır. Bu bildirimlerden biri 1890 Erzurum ayaklanması sonrasında yayınlanmış, Tiflis Şehbenderliği tarafından Rusça'dan tercüme edilerek Sadaret'e gönderilmiştir. Burada bildirinin tamamına yer vermek mümkün değildir. Ancak 1890 Erzurum ayaklanması sonrasında "Bildiriye Ek" başlığı taşıyan bir kısım vardır ki, Ermenilerin o günlerde kışkırtılmaya devam edildiğini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır:

"Bu bildirinin yayınlanması sırasında Erzurum'dan feryat, figanla dolu bir telgraf geldi. Bu telgrafta nankör Ermenilerin veli nimetleri olan Türkler aleyhinde isyana kalkıştıkları bildiriliyordu.

"Evet bu bir isyandır, ama zulüm ve haksızlığa karşı isyandır. İnsanlık alemine hakkını istida eden bir milletin arzusudur. Avrupa'da şimşek gibi parlamış bu olayın önemini küçültmek için devleti aliyye elçileri birkaç kişinin tutuklandığını, bunların da fesatçılar olmadığını iddia ile hadisenin çok mübalağalı olduğuna Avrupa'yı inandırmaya çalışıyorlar. Halbuki çeşitli kaynaklardan alınan haberlerden 400 kişiden fazla Ermeni'nin tutuklandığı bildirilmektedir.

"Ermenistan'daki sanatkârlar ne haldedir? Tutuklananların çoğunun işçi olduğu öğrenilmiştir. Bunlar zindanda buldukları zaman aileleri açlık, soğuk, hastalıktan perişan olacaktır."

"Ey Ermeniler! Sizin en kutsal vazifeniz, tutukluların ailelerinden aç kalan, yardıma muhtaç olanlara maddi ve manevi yardımlarınızı çabuk ulaştırmak olacaktır. Onlar kendilerini hürriyet için vatanlarına feda etmişlerdir. Çoluk çocuklarını din kardeşleri korumazsa kim korur? Burası düşünülmelidir. Bütün Ermeniler, Ermenistan'ı kurtarmak için canlarını feda etmiş olan kahramanları korumak için iane defterleri açılmalıdır"[77].

Ermeniler, bu türlü bildiriler yayınlamanın yanında;

"Erzurum'un Ermeni dağlarından bir ses çınladı,

Silah sesleriyle Ermenilerin yüreklerini heyecan kapladı"

diye başlayan bir milli marş da yayınlamışlardır. Bunun yanı sıra Kafkas Ermenilerinden ünlü ihtilalci şair K. Katiba da, Erzurum "kahramanlarına" hitaben bir şiir yazmıştır:

"Yaşasın Erzurum 'kahramanlar'ı

Yeni Ermenistan'ın yeni şehitleri

Ermeni kalpleri bunların aziz kutsal adlarını

Ölümsüz bir hatıra olarak saklasın

Ermeni'nin kutsal kanının döküldüğü bu yeri

Kâbe olarak takdis edelim

Yüksek ruhlı temiz Ermeni anaları

Buranın toprağının öperek yavrularını doğursunlar"[78].

Ermeniler 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan önce bir sıkıntı yaratmazken bu savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla uluslararası alana bir sorun şeklinde taşınmışlardır. Büyük devletler Osmanlı'daki menfaatlerini korumak ve yeni menfaatler elde etmek için Ermeni cemaatini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Ancak Ermeniler büyük devletlerin gerçek niyetini anlamamış ve onların çalışmalarını bağımsız Ermenistan'ın kurulması şeklinde yorumlamışlardır.

Özellikle Rusya ve İngiltere tarafında desteklenen Ermenilerin, çıkardıkları isyanlardan birtakım beklentileri vardı: Öncelikle Müslümanları tahrik ederek kendi üzerlerine saldırtmak ve böylece Hıristiyan kamuoyunu etkileyerek Ermeniler lehine Avrupa'nın askeri ve siyasi müdahalesini sağlama[79].

Görünüşte sadece olay çıkartmaya yönelik başarısız Erzurum isyanı, daha sonra katliamlar, yol kesmeler, köy yakmalar ve çete faaliyetleri izlemiştir. Yani Erzurum Olayı, sonraki Ermeni hadiselerine öncülük etmiştir. Bunlar arasında 1890 Kumkapı olayları, 1894 Sasun isyanı, 1895 Bâbîâlî yürüyüşü, 1895 Zeytun isyanı, Van, Bitlis, Erzurum, Yozgat, Sivas olayları bu eylemler arasında sayılabilir. Bu Ermeni isyanları Anadolu'nun pek çok farklı yerine yayılmış, ortalık adeta yangın yerine çevrilmiştir.

[1] Ki Young Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, Ankara 1998, s. 70.

[2] Öke, Ermeni Sorunu, s. 119.

[3] Nihat Erim, Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Tarihi Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları I, Ankara, 1953, s. 395.

[4] Ramazan Çalık, Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, Ankara 2000, s. 78-79.

[5] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c.VIII, Ankara 1995, s.130.

[6] Erim, Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları, s. 423.

[7] Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII, s. 133.

[8] Çalık, II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, s. 86-87.

[9] Ermeni eski Patriği Hırımyan, Berlin'den İstanbul'a döndüğü zaman, Berlin'e sadece bir başvuru yapmak için, yani birkaç parça kağıt için gittiğini söylemiştir. Berlin Kongresi'nden umduğunu bulamayan patrik "masanın üzerine bağımsızlık tabağı konulduğu zaman Balkan Hıristiyanları demir kaşıklarıyla kendilerine düşen paydan alabildiğine lezzet alırlarken, Ermenilerin kağıt kaşıklarıyla hiçbir şey elde edemediklerini" belirtmiştir. Rus yanlısı Ermeniler, Ermeni ileri gelenlerini amaçladıklarını elde edebilmek için tek yolun

Osmanlı Devleti'ne başkaldırmak ve silahlı mücadeleye başlamak olduğuna inandırmaya çalışıyorlardı. Patrik Hirimyan da dolaylı olarak da olsa söylediği bu sözlerle Ermenilerin silahlanmasını desteklemiştir, (Şimşir, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880), Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. XX).

[10] Çalık, II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, s. 87.

[11] Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976, s. 422-423.

[12] Karal, Osmanlı Tarihi, s.135.

[13] İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s. 73.

[14] Ergünöz Akçora; "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, c. II, Mart-Nisan 2001, sayı: 38, s. 747-764.

[15] İngiltere'nin Van Konsolosu Yüzbaşı Clayton'un 12 Ekim 1880 tarihli raporunda, Rusya Ermenistan'ında Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetler kurulduğu ve silahların dağıtılması için de Osmanlı ülkesine ajanlar sokulduğu bildirilmektedir. Erzurum Konsolosu Yüzbaşı Everett de, 24 Kasım 1880'de Türkiye Ermenilerine dağıtılmak üzere Rusya'da silah toplandığını bildirmiştir. 1882 yılının başında Everett, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içinde olduklarını gösterir emarelerin çoğaldığını yazıyordu. Konsolosun eline iki vesika geçmişti. Ermenice olan bu vesikalar gönüllü kaydetme işi için kullanılıyordu. 1882 Haziran'ında Erzurum Konsolosu Everett, tamamen inanılır kaynaklardan aldığını belirterek gönderdiği raporunda Ermenilerin girişimlerinin hazırlayıcı mahiyette olduğunu, halkın gözünün açılıp, milli duygularının kuvvetlenmesine çalışıldığını, çalışmaların güneyde Muş ve Van'a kadar uzandığını, Rusya tarafından desteklendiğini yazıyordu, (Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1985, s. 126-128; Muammer Demirel, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), Ankara 1996, s.8).

[16] Türkkaya Ataöv; "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu (17-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s. 163-171.

[17] Öke, Ermeni Sorunu, s. 116-117.

[18] Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul 2001, s. 8.

[19] Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 122; Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94.

[20] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s.94.

[21] Çalık, II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, s.102.

[22] BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Y.A. Hus. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 236/11, Fihrist 1-2. 1927 yılında Amerika'da neşredilen Hayrenik Gazetesi'nde Erzurum olaylarının yıldönümü münasebetiyle Hanazadyon (Hınçak Partisi'nin kurucularından) tarafından yazılan bir makalede bu olaylar anlatılmıştır. Bu makalede Hanazadyon, sadece Sanasaryan Okulu'nda bir silah imalathanesi olduğunun ihbar edildiğini belirtmekte fakat kiliseden bahsetmemektedir. Ayrıca Hanazadyon ihbar edenlerin Ermeni Katolik Papazları olduğunu sanmaktadır, (Gürün, Ermeni Dosyası, s. 140-141; Uras, Tarihte Ermeniler, s. 458-459).

[23] Hanazadyon'ın makalesine göre; Derhal milli tarih kitapları, defterler, şüphe ve merak çekici şeyler ortadan kaldırılmıştır, (Gürün, Ermeni Dosyası, 140; Uras, Tarihte Ermeniler, s. 458; Mehmet Hocaoğlu, Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976, s. 191).

[24] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94.

[25] BOA. Y.A. Hus. 236/11, f. 2.

[26] 30 Haziran 1890, Morning Post Gazetesi, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (OBE), (8 Ocak 1890 – 18 Eylül 1890), c. 8, Belge No: 59, s. 216-217.

[27] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 2.

[28] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 2.

[29] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 2,6.

[30] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 5.

[31] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94.

[32] Tutuklu bulunan Ermenilerin verdiği ifadelerle göre; Erzurum'daki olaylardan üç saat evvel Ermeniler kilise mezarlığında toplanmışlardır. Burada Ermeniler tarafından hazırlanmış olan 80-100 imzalı beyanname ise ele geçirilememiştir, (BOA., Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 44/77; OBE, c. 8 , Belge No:121, s. 388).

[33] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 458-459; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 140-141; Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94; Hocaoğlu, Tarihte Ermeni Mezalimi, s. 191.

[34] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94.

[35] Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890), c. II, TTK, Ankara, 1983, s. 692-693.

[36] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 8.

[37] Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 693.

[38] Gürün, Ermeni Dosyası, s. 141.

[39] İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd tarafından yazılan rapora göre; İngiliz konsolosu valiye haber yollayıp yardım istemiş, askeri birlik kısa zamanda gelerek duruma hakim olmuştur, (Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 693; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 141-142).

[40] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 8.

[41] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 8.

[42] İngiliz Konsolosunun raporuna göre; Saat 5.30 civarında Müslümanlar, Ermenileri kıskırtan talimatların kiliseden verildiğini anlamışlar sopa ve kamalarla Ermenilere saldırmışlar, onları Konsoloshanelerin bulunduğu Ermeni mahallelerine kadar kovalamışlardır, (Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 693; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 141-142). Erzurum Valisi Samih Paşa tarafından Sadaret'e çekilen telgrafa göre ise; "Ahali-i İslamiye Ermenilerin birkaç katı oldukları halde, yapılan nasihatler sonucunda hiçbir hareket ve mukabelede bulunmamışlardır. Ermeni edepsizlerinin sarkıntılık etmelerine rağmen, Müslümanlar muhafazada bulunmuşlardır", (BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 8).

[43] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 459.

[44] Gürün, Ermeni Dosyası, s. 141.

[45]"Fatal Conflict in an Armenian Church", 28 Haziran 1890, Times Gazetesi. OBE, c. 8, Belge No: 59, s. 216-217.

[46] BOA, Y.A. Hus. 236/11, f. 8.

[47] Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 693.

- [48] BOA, Y.A. Hus. 236/11 f. 3.
- [49] BOA, Y.A. Hus. 236/11 f. 4.
- [50] Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 694-695.
- [51] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 459, Gürün, Ermeni Dosyası, s. 141; Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94.
- [52] BOA, Y.MTV. 44/9.
- [53] BOA, Y.A. Hus. 236/16 f. 1-2.
- [54] BOA, Y.A.Hus. 236/38, f.1.
- [55] BOA, Y.A. Hus. 236/38, f. 1.
- [56] BOA, Y.A. Hus. 236/38, f. 2.
- [57] BOA, Y.A. Hus. 237/52, f. 2.
- [58] BOA, Y.A. Hus. 237/52, f. 3.
- [59] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 459; Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94; Mazıcı, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, s. 35.
- [60] Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, c. II, s. 703-705.
- [61] OBE, c. 9 , Belge No: 2, s. 9.
- [62] Gürün, Ermeni Dosyası, s. 142; Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, s. 8. Mabeyn Başkatibi Süreyya Paşa Sadaret'e yazdığı yazıda mevzubahis kişilerin affı için bunların bir daha böyle bir harekete karışmayıp, hükümete sadık kalacaklarına yolunda yemin ettirilerek tahliye edilmelerini bildirmiştir, (OBE, c. 9 , Belge No: 2, s. 9).
- [63] Fahir Armaoğlu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1999, s. 573.
- [64] OBE, c. 8 , Belge No: 63, s. LXI.
- [65] BOA, Y.A. Hus. 237/35 f. 4-5. Sir James Fergusson'un parlamentoda verdiği cevap 15 Temmuz tarihli The Times gazetesinde "Armenia" başlığı altında yer almıştır. The Times, "Armenia", 15 July 1890, Tuesday.
- [66] Sir James Fergusson bundan sonraki çeşitli tarihlerde de yine Erzurum Olayı ile ilgili olarak kendisine sorulan sorulara cevaplar vermiştir. The Times, "Disturbances of Erzeroum", "Erzeroum", 22 July 1890, Tuesday.
- [67] Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Ankara 2001, s. 103-104.
- [68] BOA, Y.A. Hus. 237/62.
- [69] OBE, c. 8, Belge No: 91, s. 311.
- [70] OBE, c. 8, Belge No: 138, s. LCIX-C.
- [71] OBE, c. 8, Belge No: 92, s. LXXIV.
- [72] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 94-95.
- [73] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 459-460.
- [74] "From Erzerum to the Kum Kapu Demonstration", http://www.hunchak.org.au/historical/doc_kum_kapu.html. (01.10.2001).
- [75] OBE, c. 9, No: 60.
- [76] Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 993-94.
- [77] Hocaoğlu, Tarihte Ermeni Mezalimi, s. 140-141; A.Alper Gazigiray, Osmanlıdan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982, s. 91-92.
- [78] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 460.
- [79] Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, c. I, Mart-Nisan 2001, sayı: 38, s. 200-212.